

Пивоваров В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мельничук Л.О.,
студентка, бакалавр права
Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

РОЛЬ КОНКРЕТНОЇ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Анотація: Стаття присвячена вивченню змістового наповнення кримінологічного терміну «конкретна життєва ситуація», дослідженню її впливу на формування мотиву до вчинення злочину. Визначено залежність між ступенем тяжкості злочину та конкретною життєвою ситуацією злочинця.

Аннотация: Статья посвящена изучению содержательного наполнения криминологического термина «конкретная жизненная ситуация», исследованию ее влияния на формирование мотива к совершению преступления. Определено зависимость между степенью тяжести преступления и конкретной жизненной ситуацией преступника.

Summary: The article is devoted to the study of the semantic content of criminological term «specific life situation», the research of its influence on the formation of the motive to commit the crime. Defined the dependence between the severity of the crime and offender's specific life situation.

Постановка проблеми. До прийняття особою рішення вчинити злочин призводять певні ситуації, які особа не в змозі вирішити законним шляхом. Коли людина знаходиться перед вибором варіанту поведінки в певних обставинах, вона не завжди може правильно оцінити масштаби проблеми, конфлікту, суперечки та через неосвіченість, необізнаність чи корисливість може здійснити протиправне діяння. Так, конкретна життєва ситуація (конфліктна, проблемна), у якій опиняється особа, містить елемент складності вирішення для самого суб'єкта, що і може стимулювати його до вчинення злочину. О. Іваночко зазначає, що поява легального терміна «складна життєва обставина» відбулася із прийняттям Закону України «Про со-

ціальні послуги» від 19.06.2003 р. і визначається як обставина, яка об'єктивно порушує нормальну життєдіяльність особи, наслідки якої вона не може подолати самотійно. Автор звертає увагу, що хоча даний термін спершу вводився для застосування при отриманні соціальних пілг, він є міжгалузевим, адже складні життєві ситуації можуть виникати не лише на підставі об'єктивних причин, а зумовлюються, зокрема, стресовою ситуацією, яка викликає переживання та підвищення емоційно-поведінкових реакцій [1, с. 42].

При аналізі способів, знярядь, часу, обстановки вчинення злочину доречно встановити, які обставини впливали на формування такої життєвої ситуації злочинця, коли на психологічному рівні він

прийняв рішення діяти протиправно. Важливим етапом розв'язання цього питання є з'ясування аргумента, головної причини, що породжує у особи мотив задовольнити потребу не законним способом, а вирішити ситуацію, яка склалася, протиправним шляхом. Безсумнівно, краще проблему попередити, аніж вирішувати, тому важливо визначити, як у процесі вчинення злочину відбиваються конкретні життєві обставини особи, адже звернувши увагу на проблему чи конфлікт на етапі їх виникнення – можна запобігти злочинному наслідку їхнього вирішення особою.

Актуальність обраної теми зумовлена зростанням рівня злочинності в Україні, домінуванням злочинів корисливої спрямованості, збільшенням кількості тяжких злочинів, тому виникає необхідність пошуку способів запобігання вчиненню нових злочинів крізь призму дослідження першопричин, що впливають на прийняття рішення про вибір протиправної поведінки у конкретній життєвій ситуації та її роль у механізмі вчинення злочину в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам детермінації злочинної поведінки, мотивам до вчинення злочину, що включає в себе, безумовно, аспект дослідження конкретної життєвої ситуації, приділяли увагу багато вчених-кримінологів, серед яких, зокрема, Ю.М. Антонян, В.В. Лунєєв, А.Ф. Зелінський, Л.П. Оніка, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, А.П. Закалюк, Г.М. Мінковський та інші. Продовжуються наукові пошуки і на сучасному етапі кримінологічних досліджень вітчизняними науковцями (Б. М. Головкін, В.В. Пивоваров, В.С. Батиргарєєва та інші). У працях дослідники висловлюють різні точки зору, підходи до визначення причин та умов вчинення злочину, описують

обставини, що формують у особи мотив на вчинення протиправного суспільно-небезпечного діяння, визначаючи при цьому конкретну життєву ситуацію як поштовх до злочинних дій. Однак не зовсім детально висвітлені питання визначення залежності наслідків вчинення окремого злочину від конкретної життєвої ситуації особи. Тому ці аспекти варто з'ясувати.

Мета статті. Уточнити роль конкретної життєвої ситуації у механізмі вчинення злочину. Визначити взаємозв'язки між вчиненими злочинами, залежність між видом життєвої ситуації та варіантом поведінки злочинця. З'ясувати закономірності впливу конкретної життєвої ситуації на ступінь суспільно-небезпечних наслідків злочину. При написанні статті виходимо з гіпотези про теоретичні варіації видів конкретної життєвої ситуації з метою віднайти причинно-наслідковий зв'язок між особою, конкретною життєвою ситуацією, мотивом до вчинення злочину та самим протиправним діянням.

Виклад основного матеріалу. В кримінології конкретна життєва ситуація визначається як поєднання (комплекс) обставин життя даної людини, які безпосередньо впливають на її поведінку в даний момент. Ту чи іншу ситуацію можна відрізнити від попередніх станів, виділити її з потоку життєвих подій за об'єктивними (фізичними чи соціальними) факторами, що є значимими для поведінки. Така ситуація може спровокувати вчинення злочину або стати для нього підходящим приводом. Причинами проблемних ситуацій можуть бути: а) виникнення таких обставин, які для особи важко вирішити звичайними, повсякденно використовуваними способами (пропозиція неправомірної вигоди для прискорення виготовлення

певних документів); б) раніше існуючі можливості вирішення проблеми уже не існують; в) з'являються нові варіанти вирішення, в тому числі обхід правової норми (вибір службової посади, труднощі матеріального характеру) [2, с. 65].

Для того, щоб конкретна життєва ситуація стала причиною вчинення злочину, важлива не лише ситуація сама по собі, а скоріше уявлення про неї певного суб'єкта. Так, вчинивши злочин, ситуація може і не змінитися, а проблема виникла лише у свідомості особи. Суть у тому, що особа має викривлений погляд на обставини, що склалися. Це могло бути зумовлено якимось попереднім власним негативним досвідом особи і тепер вона намагається не допустити повторення пройденого, при цьому не розуміючи, що ситуації не є тотожними. Ще однією з причин неправильно сприйняття подій є вплив сторонніх осіб, нав'язування чужої думки, страх опинитися «в програті» не вчинивши злочин. Така особа самостійно створює критичну обстановку, навіть не розібравшись, чи існують способи вирішення проблеми і чи є це проблемою взагалі. Потенційний злочинець у такому стані не може зважити усі ризики вчинюваного діяння, у такому випадку ситуація є явно перебільшеною, надуманою і лише через страх того, що законним шляхом вирішити її важко, а здобути благо непосильно, особа обирає легший варіант – злочинний, реалізація якого вже точно створює конфлікти та негативні наслідки як для злочинця, так і для третіх осіб. Варто розібратись, чи є ситуація, що склалася і шляхи їх вирішення, складними для кожного без винятку, чи вся причина труднощів лише у небажанні конкретної особи виконувати загальноприйнятий порядок дій за певних обставин. Тому, важливо раціональ-

но оцінювати ситуацію, що склалася, інакше психологічний, емоційний аспект може стимулювати особу до анти-суспільної діяльності.

Тому, учинення кожного окремого злочину детермінується з одного боку, сукупністю зовнішніх об'єктивних обставин, а з другого – особистісними ознаками окремої людини, її потребами, поглядами, інтересами, звичками, цілями, мотивами, ставленням до різних соціальних цінностей, які, взаємодіючи з обставинами об'єктивної дійсності, викликають намір і рішучість учинити злочин. Інакше кажучи, особам, які вчиняють злочинні діяння, властиві певні морально-психологічні якості, що лише інколи суттєво відрізняються від моральних рис законослухняних громадян. Домінуючим у кримінологічних поглядах виступає розуміння мотивації механізму злочинної поведінки як процесу формування й реалізації спонукань до діяльності, тобто йдеться про внутрішню детермінацію [3, с. 122].

У літературі визначається, що за джерелами виникнення ситуації, у якій приймається і реалізується рішення про вчинення злочину класифікуються на ті, які заздалегідь обдумані або навмисно створені злочинцем, які виникають через хворобливий стан особи, які виникли внаслідок правопорушення та ті, які пов'язані з необачною поведінкою потерпілих [4, с. 526]. Проте існують такі злочини, що вчиняються спонтанно без попереднього планування. Це своєрідна миттєва життєва ситуація. Якщо причина – це те, що породжує наслідок, а умови – це обставини, які сприяють вчиненню злочинів, то особа, яка раніше не задумувалась про злочин, але опинившись у певних умовах, сприймає їх як сприятливі і здійснює антисуспільний вчинок. Особа керується тим, де вона

знаходиться та що бачить перед очима. Наприклад, якщо у магазині під час проведення акційних знижок великий потік людей, продавці не встигають обслуговувати клієнтів, особа може скористатися ситуацією і викрасти якусь річ, надіючись бути непоміченою серед натовпу. Це спонтанний злочин, миттєве бажання збагатитись. У даному випадку конкретна життєва ситуація – бажання придбати річ за знижкою через скрутне становище, неможливість придбати щось за повною вартістю, а в даному випадку, при збігу сприятливих для особи обставин вона може отримати матеріальне благо злочинним шляхом. Але діяти потрібно швидко, тому все залежить від психологічної рішучості до злочинних дій. Це свого роду імпульсивний злочин, який, за думкою, А.Ф. Зелінського, вчиняється по першому спонуканню, без роздумів про його соціальне значення і наслідки. Бездумність – головна особливість імпульсивного злочину, коли бажання, що виникло, негайно задовольняється без спроби обмірковування [5, с. 43].

Будь-яка мотивація починається з відчуттям людиною потреби в чомусь і дискомфорту у зв'язку з чимось. Виникає актуальна потреба, яка посилює активність особи діяти: проводиться пошук можливостей, предмета, здатного задовольнити цю потребу. Доки у психіці суб'єкта не відіб'ється візуальний образ предмета потреби – діяльність неможлива, оскільки вона повинна бути цілеспрямована. Коли предмет потреби знайдено – це перетворює його у мотив [5, с. 39]. Таким чином, маючи спрямоване бажання досягти чогось особа опиняється у ситуації вибору: правомірному чи злочинному. Від рішення залежатиме наслідок. Так, конкретна життєва ситуація, у якій перебуває індивід і яка може бути причиною вчинен-

ня злочину, сформується вже на етапі прийняття вибору дії, а не в момент її реалізації. Тобто якщо у особи виникла потреба мати гаджет для спілкування, розваг чи роботи він, припустимо, зупиняє свій вибір на бажанні придбати сучасний телефон, але для цього відсутні кошти. У такому випадку можна обрати декілька варіантів поведінки: правомірний (купити пристрій за помірну ціну, оформити розстрочку, позичити кошти у когось і т.д.) чи злочинний (викрасти у іншої особи, з місця продажу, заволодіти шляхом шахрайства чи навіть вчинивши більш тяжкий злочин).

Аналізуючи вищенаведений приклад, можна зупинитись на висновку В.В. Пивоварова, який підкреслює, що самі по собі потреби можуть і не бути соціально не схвалюваними, однак антисупільними їх роблять саме способи, що обираються для досягнення цих потреб. Ідеться саме про те, наскільки міцно людину захоплюють ці потреби і які саме морально-психологічні якості активізуються для їх задоволення [3, с. 121]. До того ж, крім цього, важливим критерієм є рішучість вчинити злочин, бо не кожна особа в силу свого виховання, життєвих поглядів, віросповідання, професії зможе дозволити собі діяти протизаконно.

Виходить, що конкретна життєва ситуація може виникати з життєвої позиції особи. Якщо зазвичай до вчинення злочину призводить конфлікт, випадок, безвихідність, імпульсивність, то це зумовленими конкретними подіями, що торкнулися такої особи і мають часові, просторові рамки. Але якщо індивід постійно знаходиться у такому стані, у нього немає диференціації між етапами життя і, якщо ситуація критична, при цьому змінювати на краще він нічого не бажає, можемо говорити про своєрід-

ний стиль життя, який сам по собі може призвести до злочинного задоволення потреб особи як способу швидкого досягнення мети. Так, можна припустити, що конкретна життєва ситуація, опинившись у якій особа приймає рішення вчинити злочин, має нібито накопичувальний характер. А.Ф. Зелінський зазначає, що потреби людини виражають її залежність від зовнішнього світу, необхідність мати щось. Це відчувається як стан недостатчі, яку організм бажає заповнити, а потреба спрямована на підвищення рівня пристосованості людини до світу [2, с. 42]. Тому, якщо особа без освіти, вимушена жити на непостійний заробіток – у неї виникає необхідність заробляти більше, адже потреби такої людини і особи, що має достатній рівень життя, практично однакові, відрізняється лише ступінь можливості їх реалізації. Саме тут особа намагається сама створити для себе необхідне середовище і, в принципі, нецілеспрямовано, а коли випаде вдала нагода задовольнити свої потреби, вчинивши при цьому злочинну дію. Конкретна життєва ситуація залежить від людини: в одних і тих же умовах можуть опинитися безліч осіб, і лише психологічна установка задоволення мети лише таким способом (через несприйняття можливості інших варіантів поведінки) може перекрити усвідомлення антисуспільності такого вчинку.

В результаті цього виявляється також зворотний зв'язок між вчиненим злочином і його умовами. Якщо він залишився безкарним, то злочинець стає все більш жорстокішим і нахабним. Його наступна діяльність стає все більш небезпечною і набирає риси професіоналізму [5, с. 37]. Можемо підкреслити те, що одне порушення породжує в собі інше, виникає ланцюг злочинних дій. Осо-

ба вважає, що гірше від того, що вона робить, їй самій не буде, скоріше навпаки – вона ж у результаті вчинення злочину здобуває собі якісь блага, до того ж, якщо така діяльність залишилась непоміченою і безкарною – це чудовий привід продовжити таку ж схему.

Саме тоді, коли у особи виникає впевненість у тому, що злочин приносить їй більше користі, ніж звичайна діяльність, відбувається формування психологічної установки «злочин = благо» і всі подальші ситуації, у яких опинятиметься особа, матимуть лише таких варіант розвитку. На підсвідомому рівні особа знає, що попередня злочинна діяльність мала для неї результативний наслідок, тому не бачить сенсу шукати інший спосіб задоволення своєї потреби.

Конкретна життєва ситуація є показником вибору виду злочинного посягання, а в подальшому прослідковується її причинно-наслідковий зв'язок із ступенем тяжкості вчиненого злочину, його негативних наслідків, завданою шкодою. Оскільки особа знаходиться у соціальному середовищі, вона порівнює себе з іншими людьми, їхніми досягненнями, можливостями, проте не завжди потенційний злочинець, бажаючи досягти такого блага, яке мають інші, володіє для цього такими ж знаннями чи здібностями. Рівень життя, освіта, працевлаштування, стабільність доходу, авторитет у оточенні та суспільстві зумовлює потреби особи у матеріальному забезпеченні і розвитку. Особа вчиняє такі злочини, які повністю відповідають її потребам і становищу, яке вона займає у житті. Злочинець не буде використовувати складні схеми та вчиняти злочини, якщо він раніше взагалі не мав справу з конкретною сферою діяльності, у якій намагається діяти незаконно (фінансово-кредитна система, службова діяль-

ність). Дотримання такої позиції злочинця складає більшу ймовірність того, що діяльність такої особи не буде викрита. Наприклад, якщо особа живе за рахунок несистематичного низького заробітку і склалася ситуація втрати роботи, її метою може бути злочинне отримання відносно незначної суми коштів і така людина може обмежитися кишеньковими крадіжками (ст. 185 КК України). Проте, якщо це освічена людина, має, припустимо, досвід підприємництва, орієнтується у фінансово-кредитній системі, але в силу якихось причин виникає ситуація, коли підприємство знаходиться на межі банкрутства, в керівника може виникнути бажання отримати кредит на розвиток юридичної особи шляхом підроблення документів про фінансовий стан такого підприємства, тобто здійснити шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України). Так, виникає криміногенна проблемна ситуація, коли особа стикається із труднощами на шляху до подолання перешкод у законний спосіб. Тому виходить, що конкретна життєва ситуація, є одним з визначних критеріїв у механізмі вчинення злочину, тобто взаємодії особи і середовища, у ході якого виникає умисел вчинити протиправне діяння, достатнє для задоволення потреб у конкретній життєвій ситуації. Залежно від особи злочинця та обставин життєвої ситуації особа ніби встановлює межі злочинного посягання, обирає його вид і спосіб, який дозволить задовольнити реалізацію потреби.

Висновки. Особа обирає протиправний варіант поведінки, бо злочинна діяльність для неї є єдиною умовою вирішення життєвої ситуації. Конкретна життєва ситуація є приводом для задоволення потреби, що виникла, антисуспільним шляхом. Така ситуація формує мотив на вчинення злочину.

Зовнішні обставини є ключовими при виборі особою злочинної поведінки. Важливе і психологічне сприйняття самої ситуації особою. Стимул, мотивація, рішучість задовольнити потребу, впевненість у результаті за конкретних обставин є основними важелями для вчинення злочину. Особа обирає легший, злочинний варіант поведінки через переконання, що законним шляхом здобути благо непосильно.

Значна частина злочинів вчиняється з корисливою метою. Чим нижче становище займає особа у суспільстві – тим менші критерії для задоволення її потреб і тим менш суспільно-небезпечні діяння вона вчиняє. Шкода завдається здебільшого приватно-правовим інтересам осіб, завдаючи потерпілим матеріальних збитків у значних, великих розмірах (ч. 1 ст. 185; ч. 1 ст. 186; ч. 1 ст. 189; ч. 1, 2 ст. 190; ст. 192, КК України), моральної шкоди, тілесних ушкоджень (ст.ст. 125, 122 КК України), тобто це злочини невеликої і середньої тяжкості. Якщо злочинець освічений, володіє значним фінансовим капіталом, займає відповідальну посаду, то для задоволення потреб у здобутті блага у високоприбутковій сфері (бізнес, кредитно-фінансова система, сплата податків, самозбагачення) такий злочинець буде використовувати більш масштабні та складні способи злочинного посягання, завдаючи шкоди не лише приватним, а й публічно-правовим інтересам (ч. 2,3 ст. 189; ч. 3,4,5 ст. 191; ст.ст. 205, 209, 210, 212, 222 КК України). Конкретна життєва ситуація, що сформувала мотив до вчинення злочину, зумовлена способом і рівнем життя особи. Чим більші потреби злочинця – тим вищий ступінь суспільної небезпечності діяння, що у свою чергу диференціює види негативних наслідків злочину, розмір шкоди та коло суб'єктів, яким вона завдається.

Література:

1. Іваночко О. Про законодавчий термін «складна життєва обставина» [Текст] / О. Іваночко // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 3. – С. 42-45.
2. Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія [Текст] / А. Ф. Зелінський. – Київ : Юринком Інтер, 1999. – 240 с.
3. Пивоваров В. В. Важливі аспекти мотивації злочинної поведінки при ухиленні від сплати податків [Текст] / В. В. Пивоваров // Проблеми законності. Вип. 98. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2008. – С. 121-128.
4. Гришко О.М. Причини та умови вчинення корисливих злочинів щодо осіб похилого віку [Текст] / О. М. Гришко // Держава і право. Юридичні і політичні науки : Зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – Вип. 58. – С. 523-529.
5. Зелінський А.Ф., Оніка Л.П. Детермінація злочину: навч. посібник. – Х.: Укр. юрид. акад., 1994. – 50 с.